

Fıkıh ve İctihad: Derin Kavrayış, Hakikati Arayış

10 Ekim 2013

Hadisler

Abdullah b. Amr b. el-Âs, Allah Resûlü'nü (sav) şöyle derken işittiğini nakleder: "Kuşkusuz Allah, ilmi kullarının arasından çekip almaz. Bilakis âlimlerin vefatıyla ilmi alır. Sonunda hiç âlim kalmayınca, insanlar cahil kimseleri önder edinirler. Onlara birtakım sorular sorulur, onlar da bilgisizce fetva verirler. Böylelikle hem kendileri sapar hem de (insanları) saptırırlar." (B100 Buhârî, İlim, 34)

s

Muâz'ın anlattığına göre, Allah Resûlü (sav) onu Yemen'e (vali olarak) gönderirken aralarında şöyle bir diyalog geçmişti: —(Sana bir dava geldiğinde) nasıl hüküm vereceksin? —Allah'ın Kitabı'na göre hüküm vereceğim. —(O konuda) Allah'ın Kitabı'nda bir hüküm bulamazsan? —Resûlullah'ın (sav) sünneti ile (karar vereceğim). —Resûlullah'ın (sav) sünnetinde de yoksa? —Kendi görüşümle icthad ederek bir karara varacak ve ona göre hüküm vereceğim. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Resûlü'nün elçisini (Resûlü'nün arzuladığı cevabı vermeye) muvaffak kılan Allah'a hamdolsun." buyurmuştu. (T1327 Tirmizî, Ahkâm, 3; D3592 Ebû Dâvûd, Kadâ', (Akdiye), 11)

İbn Abbâs'ın naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Allah her imin iyiliğini dilerse, onu dinde fakih kılar (dinin inceliklerini anlama konusunda ona kabiliyet verir)." (T2645 Tirmizî, İlim, 1)

Zeyd b. Sâbit, Allah Resûlü'nü (sav) şöyle derken işitmiştir: "Allah, bizden bir adis işitip, başkasına aktarana kadar onu belleyen kişinin yüzünü ak etsin. Fıkıh (dini hakıyla anlamaya yönelik bilgiler) öğrenip onu kendisinden daha kavrayışlı olanlara aktaran nice kimseler vardır! Fıkıh öğrenen nice kimseler de vardır ki haddizatında kendileri fakih (derin kavrayış sahibi) değildir." (D3660 Ebû Dâvûd, İlim, 10; T2656 Tirmizî, İlim, 7)

Amr b. el-Âs, Allah Resûlü'nü (sav) şöyle derken işitmiştir: "Hâkim, hüküm erirken icthad eder (gücü nispetinde çaba sarf eder) de sonunda isabetli karar verirse, iki sevap kazanır. Eğer icthad eder de sonunda hata ederse, bir sevap kazanır." (M4487 Müslim, Akdiye, 15)

Esed kabilesine mensup vâbisa b. Ma'bed'in naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) ona şöyle demiştir: "İyilik ve kötülüğü(n ne olduğunu) sormaya mı geldin?" (vâbisa diyor ki) "Evet" dedim. Hz. Peygamber, parmaklarını birleştirip göğsüne vurarak üç defa "Kendine danış, kalbine danış ey Vâbisa!" buyurdu (ve devam etti): "İyilik, gönlü huzura kavuşturan ve içe sinen şeydir.

Kötülük ise insanlar sana fetva verseler (onaylasalar) bile, gönlü(nü) huzursuz eden ve iç(in)de bir kuşku bırakan şeydir.” (DM2561 Dârimî, Büyû’, 2)

Açıklama

Hicretin üzerinden dokuz yıl geçmişti. Allah Resûlü yeni fethedilen yerlere dini öğretmeleri için elçiler gönderiyordu. Sıra Yemen’e gelmişti. Yemen’e elçi, zekât memuru ve kadılık yetkileriyle gönderilecek kişi, helâli ve haramı en iyi bilen,¹ Resûlullah’ın kendilerinden Kur’an öğrenilmesini tavsiye ettiği dört sahâbî arasında bulunan Muâz b. Cebel’di.² Genç yaşta Müslüman olan ve Resûlullah’la birlikte hemen hemen bütün savaşımlara katılan Muâz, Allah Resûlü tarafından Yemenlilere, “Size arkadaşlarımın en uygun olanını gönderiyorum.” denilerek takdim edilmişti.³ Peygamberimiz, yolculuktan önce, Ebû Musa el-Eş’arî ile Muâz’ı Yemen’e uğurlarken, onlara halka karşı nasıl davranacakları hususunda bazı uyarılarda da bulunmuştu: “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin ve hüküm verirken birbirinizle uyum içinde olun!”⁴ Ayrıca, onlara Ehl-i kitap bir kavme gittiklerini hatırlatarak, belde halkını öncelikle Allah’tan başka tanrı olmadığına ve Resûlullah’ın Allah’ın Peygamberi olduğuna inanmaya çağırımlarını, kalpleri imana ısındıkça da yavaş yavaş ibadetleri anlatmalarını istemişti.⁵ İşte bu uğurlama esnasında Allah Resûlü ile o çok sevdiği ve kıyamet günü âlimlerin önünde yürüyeceğini müjdelediği sahâbîsi Muâz⁶ arasında şöyle bir konuşma geçti:

—(Sana bir dava geldiğinde) nasıl hüküm vereceksin?

—Allah’ın Kitabı’na göre hüküm vereceğim.

—(O konuda) Allah’ın Kitabı’nda bir hüküm bulamazsan?

—Resûlullah’ın (sav) sünneti ile (karar vereceğim).

—Resûlullah’ın (sav) sünnetinde de yoksa?

—Kendi görüşümle ictihad ederek bir karara varacak ve ona göre hüküm vereceğim.

Allah Resûlü elini Muâz’ın göğsüne koydu ve “Resûlü’nün elçisini (Resûlü’nün arzuladığı cevabı vermeye) muvaffak kılan Allah’a hamdolsun.” buyurdu.⁷

Allah Resûlü ile Muâz b. Cebel arasında geçen bu konuşma, onun bir taraftan seçkin sahâbîsini eğittiğini, diğer taraftan da meselelere ortak bir bakış açısı kazandırmak istediğini göstermektedir. Buna göre Hz. Peygamber, kişisel ictihadın dayanması gereken ilk kaynağın Kur’an, ikinci kaynağın ise kendisinin söz ve uygulamaları olduğunu belirtmiş olmaktadır. Bir konunun dinî bakımdan değerini ve hükmünü anlamak için takip edilecek yol ve yönetime işaret eden bu rivayet, İslâm kültüründe özellikle de fıkıh düşüncesinde şekillenen düşünme sistematığının ve kaynak hiyerarşisinin oluşmasına önemli katkıda bulunmuştur. Bu hadis, Kur’an ve Hz. Peygamber’i anlamaya dönük aklî faaliyetin, kişisel ictihadın geliştirilmesinin önemini

gösterdiği gibi, dinle ilgili konularda bakış açısı geliştirme, yorumlama ve bir sonuca, bir ilkeye ulaşma çabasında Müslümanlara temel zihnî bir yöntem kazandırmıştır.

Peygamberimiz “Allah her kimin iyiliğini dilerse, onu dinde fakih kılar (dinin inceliklerini anlama konusunda ona kabiliyet verir).”⁸ sözüyle fıkıhın önemini vurgulamıştır. Peygamberimiz, Abdullah b. Amr’ı üç günden daha kısa sürede Kur’an’ı okuyarak hatmetmemesi konusunda uyarırken, bu şekilde okunması hâlinde Kur’an’ın fıkhedilemeyeceğini (iyi anlaşılamayacağını) gerekçe göstermiştir.⁹ Hz. Peygamber’in Sa’d b. Ubâde’yi kastederek söylediği şu söz de, anlayışlı olmanın kişinin yaratılışıyla yakından ilgili olduğunu vurgulamaktadır: “İnsanlar, gümüş ve altın madenleri gibi madenlerdir. Câhiliye döneminde iyi olanlar Müslüman olduktan sonra da iyi olurlar. Yeter ki, İslâm’ı tam olarak kavrasınlar.”¹⁰ Allah’ın Resûlü, fıkıhın yani dinin maksadını inceden inceye anlama ve sezme kabiliyetinin ve güzel ahlâk sahibi olmanın iyi Müslüman’ın iki temel vasfı olduğunu ve bu iki vasfın münafıklarda asla bir araya gelmeyeceğini belirtmiştir.¹¹ Aynı şekilde o, kişinin ailesine şefkatli ve yumuşak davranmasının¹² ve cemaate imamlık yaparken namazı uzun, hutbeyi kısa tutmasının da fıkıhından yani dini hakıyla kavramış olmasından kaynaklandığını belirtmiştir.¹³

Hz. Peygamber döneminde “fıkıhla meşgul olmak”, dini en ince ayrıntılarıyla kavramak ve dinin ilkeleri çerçevesinde düşünme kabiliyetine sahip olmak, bu konuda meleke kazanmak demektir. Bu çerçevede sahâbe kuşağından itibaren ilim meclislerinin kurulduğu bilinmektedir. Hatta hadis kitaplarına yansıyan kimi rivayetlerde Peygamberimizin bu meclislere uğradığı ve bu tür faaliyetleri teşvik ettiği bilgileri yer almaktadır. Allah Resûlü, hayatının her döneminde dini öğrenmeyi, dinin detaylarına vâkıf olmayı teşvik etmiş, âlimler için her fırsatta güzel sözler söylemişti. Günün birinde, mescitte iki gruba rastlamış ve “İkisi de hayır üzeredir. Ama biri, diğerinden daha üstündür. Bir kısmı, Allah’a dua ediyor ve ondan bir şeyler istiyorlar. Allah onlara ister verir, isterse vermez. Diğerleri ise, fıkıh (dini anlamaya yönelik meseleler) ve ilim öğreniyorlar ve bilmeyene öğretiyorlar. Bunlar daha üstündür.” dedikten sonra “Şüphe yok ki, ben de sadece bir öğretici olarak gönderildim.” diyerek ilim öğrenenlerin yanına oturmuştur.¹⁴

Peygamberimizin her fırsatta, dini anlamaya ve hikmetini düşünerek kavramaya verdiği değeri gösteren bir başka sözü de “Şeytan için fakih (dini hakıyla kavramış) bir insanı ayartmak, bin âbidi ayartmaktan daha zordur.”¹⁵ şeklindedir. Onun (sav) ayrıca, “Hayâ, iffet, kalbine değilse de diline sahip olma ve fıkıh (dini derinden anlama) imandandır. Bunlar dünyevî kazançları eksiltse bile âhirette kişiyi zenginleştirecek hususlardandır. Âhirette sağlayacakları kazanç çoktur. Kötü söz, kabalık ve cimrilik nifak alâmetleridir. Kışiyi dünyada zenginleştirseler de, âhirette yoksullaştıran hususlardandır. Âhirette kaybettirdikleri daha çoktur.”¹⁶ buyurması, iffetli olmanın yanı sıra fıkhetmenin âhirette insana kazanç getiren bir erdem olduğuna işaret eder. Zihnî ve ruhî uyanıklığın yanı sıra, hem ahlâkî olgunluk ve insan ilişkilerinde gösterilen hassasiyet, hem de derin düşünme kabiliyeti imanla sıkı ilişki içerisindedir. Bu özellikler aynı zamanda imanı besleyip kuvvetlendirmektedir.

Gerçek şu ki, bir sözün ya da eylemin hakiki anlamını, hikmetini ve sonuçlarını kavramak, doğuştan gelen ve eğitimle edinilen kabiliyetlere bağlı olarak kişiden kişiye değişen bir husustur. Herkes bir sözü, düşünme ve kavrama istidadı oranında anlayabilir. Bundan dolayıdır ki, Hz. Peygamber, sözlerinin dinleyenler tarafından başkalarına aktarılmasını teşvik etmiş, böylece sözlerinin hakikatini, aktarandan daha iyi kavrayabilecek olanlara ulaşmasını arzulamıştır. Resûl-i Ekrem, ashâbına verdiği bir hutbede¹⁷ şöyle buyurmuştur: “Allah, bizden bir hadis işitip, başkasına aktarana kadar onu belleyen kişinin yüzünü ak etsin. Fıkıh (dini hakıyla anlamaya yönelik bilgiler) öğrenip onu kendisinden daha kavrayışlı olanlara aktaran nice kimseler vardır! Fıkıh öğrenen nice kimseler de vardır ki haddizatında kendileri fakih (derin kavrayış sahibi) değildir.”¹⁸

Peygamberimiz (sav) bu uyarı ve talebiyle, hadisin hayat veren anlamının herkese ulaştırılmasını ve onun, kavrayamayanlar elinde zayi olmamasını salık vermiştir. Kendisini doğrudan dinleyenler arasında bulunmayan, fakat onun mesajını pekâlâ kavrayıp içselleştirecek kişilerin bundan mahrum olmamasını arzulamıştır. Allah Resûlü böyle bir sorumluluğu üstlenen kişileri övmüş ve “Allah onların yüzünü ak etsin.” diyerek onlar için dua etmiştir. Öte yandan “Her kim, kendisine sorulan bir meseleyi yahut kendisinden istenilen bir bilgiyi bile bile gizler de cevabını vermezse, kıyamet günü ona ateşten bir gem vurulacaktır.”¹⁹ buyuran Allah Resûlü, bilginin esirgenmesini ise asla hoş görmemiştir. Aynı şekilde kişinin bilmediği hususlarda görüş beyan etmesini ve fetva vermesini de hoş görmemiş, insanları yönlendirme konusunda ziyadesiyle hassas davranılmasını istemiştir. Nitekim Peygamberimiz (sav) döneminde yaşanan acı bir olay, bilmeden fetva vermenin kötü sonuçlarını gösteren örneklerden sadece biridir. Seferdeyken kafası yarılan bir sahâbiye arkadaşları su olduğu için teyemmüm yapamayacağını söylemişlerdi. Bu fetva üzerine yaralı sahâbi başını yıkamış ve bu nedenle de vefat etmişti. Olayı duyunca Peygamberimiz (sav), buna sebep olanları şu sözüyle azarlamıştı: “Onu öldürdüler, Allah da onların canını alsın! Mademki bilmiyorlar, bir bilene sorsalardı ya! Cehaletin ilacı sormaktır.”²⁰

İnsanların bilmediklerini bir bilene sormaları en doğru hareket tarzıdır. Âlimlerin varlığı insanların yanlış kararlarla yanlış yollara düşmelerinin önündeki engeldir. Dolayısıyla ilim erbabına konumlarına uygun bir şekilde saygı göstermek, sağlıklarında kıymetlerini bilmek ve onlardan istifade etmek gerekir. Çünkü bilginin varlığını devam ettirmesi, âlimlerin varlığına bağlıdır. Onların olmaması durumunda meydan cahillere kalır ve onlar da yanlış fetvaları ile insanları yanlış sevk ederler. En çok hadis rivayet edenlerden olan, Kur’an’ı ve eski kitapları okuyabilen âlim sahâbi²¹ Abdullah b. Amr’ın naklettiği bir hadis-i şeriflerinde Peygamberimiz bu duruma şöyle dikkat çeker: “Kuşkusuz Allah, ilmi kullarının arasından çekip almaz. Bilakis âlimlerin vefatıyla ilmi alır. Sonunda hiç âlim kalmayınca, insanlar cahil kimseleri önder edinirler. Onlara birtakım sorular sorulur, onlar da bilgisizce fetva verirler. Böylelikle hem kendileri sapar hem de (insanları) saptırırlar.”²²

Görüş bildirme ve topluma rehberlik etme, ağır sorumluluk gerektiren bir iştir. Derin bir anlayış ve öngörüye sahip olmayı gerektiren bu işin hukukî ve ilmî boyutlarının yanı sıra, ahlâkî bir boyutu da olduğu unutulmamalıdır. Abdullah b. Mes'ûd'un, bilmediği konularda "Allah daha iyi bilir." deyip susmasını kişinin fıkhına yani anlayış ve kavrayışına bağlaması,²³ bilgi ahlâkına riayet etmeye dair vurgusuyla gayet manidardır. Kesin ve nihaî bilginin sadece Allah'a ait olabileceği düşüncesine sahip olmak, söz konusu bilgi ahlâkının gereklerindendir. Hz. Ömer'in şu sözü, görüş bildirecek yahut hüküm verecek kişinin sahip olması gereken ahlâkî duruşa işaret etmektedir: "Ey insanlar! Re'y (şahsî kanaat ve düşünce), ancak Resûlullah'a aitse isabetlidir. Çünkü Allah ona (doğruyu bizzat) göstermiştir. Bizim re'ylerimiz ise, (doğru olanı bulmak için gücümüz nispetinde ortaya konan) fıkri gayret ve zandan ibarettir."²⁴ Bu düşünceye sahip olan Hz. Ömer, Ebû Musa el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta hüküm verecek insanların nasıl hareket edeceklerine dair önemli bir ilkeden bahsetmektedir: "Bugün verdiğin ama daha sonra tekrar düşünüp yanlış olduğunu anladığın bir hüküm, seni doğruya dönmekten alıkoymasın. Çünkü hakikat asıldır, onu hiçbir şey iptal edemez. Hakikate dönmek, bâtılı sürdürüp gitmekten hayırlıdır."²⁵ Hâkimlik yapanların ahlâkî ve uhrevî sorumluluklarının ağırlığına dikkat çeken Peygamber Efendimiz,²⁶ bilgisizce ya da sağlam bir bilgiye dayanmadan hüküm veren insanları şöyle uyarmaktadır: "Bilgisizce verilen bir fetva ile amel eden kimsenin günahı, o fetvayı verene aittir."²⁷

Geleneğimizde fetva verme konusunda cesur ve hevesli olmaya sıcak bakılmamıştır.²⁸ Sahâbîler, kendilerinden fetva istendiğinde bunun sorumluluğunu üstlenmekten çekinmişlerdir.²⁹ Hatta bir şey sorulduğunda arkadaşlarının cevap vermesini beklemişlerdir. Ama öyle bir zaman gelmiştir ki, Hz. Peygamber'in arkadaşları onun vefatından sonra insanların sorunlarını çözmekten, onlara rehberlik yapmaktan kaçınamaz olmuşlardır. Nitekim Hz. Ömer döneminde Kûfe kadılığı yapmış olan fakih sahâbî Abdullah b. Mes'ûd, bu durumu açıkça dile getirmektedir. Bir gün pek çok hususta görüşü sorulduğunda o şöyle demiştir: "Bir zamanlar biz hiç hüküm veremezdik, daha sonraları Allah takdir buyurdu da bu gördüğünüz seviyeye ulaştık. Bundan sonra sizden biriniz, hüküm verilmesi gereken bir sorunla karşılaşır, Allah'ın Kitabı'ndaki hükümlere göre karar versin. Allah'ın Kitabı'nda bulunmayan bir işle karşılaşır, O'nun Peygamberi'nin (sav) hükümleriyle meseleyi çözmeye çalışsın. Allah'ın Kitabı'nda ve Resûlullah'ın (sav) hükümlerinde söz konusu edilmeyen bir mesele ile karşılaşır, salih insanların verdiği hükümlere göre cevap versin. Allah'ın Kitabı'nda, O'nun Peygamberi'nin (sav) hükümlerinde ve salih insanların fetvalarında bulunmayan bir durumda ise, kendi görüşüne göre ichtihad etsin. 'İcihad etmekten korkuyorum. Ben korkuyorum.' demesin. Çünkü helâl bellidir. Haram da bellidir, bu ikisinin arasında ise (helâl mi haram mı olduğu belli olmayan) şüpheli meseleler vardır. Seni şüpheyne düşüren şeyleri bırak, şüphe duymadığın şeylere bak."³⁰ Abdullah b. Mes'ûd'un bu sözü, problemin çözümünde başvurulacak kaynakların öncelik sırasını bildirmesinin yanı sıra, "İcihad etmekten korkuyorum, demesin." ifadesiyle sorunların çözümsüz bırakılmamasının, ichtihad edilmesinin ve kişisel aklın işletilmesinin gerekliliğine bir işaretidir.

Ahlâkî ölçüleri gözettiği sürece bilgili insanların kanaat belirtmekten çekinmemeleri istenmektedir.

Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra sahâbe, ortaya çıkan problemlerle ilgili Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in sünnetinden çözümler aramış; onlarda somut çözüm önerileri bulamadıklarında bu kaynakların benzer hükümlerinden ilham alarak dinin esaslarına ve hedeflediği maksat ve maslahatlara uygun bir sonuca ulaşmaya çalışmışlardır. Böylece ictihad mekanizması çalışmaya başlamıştır. Onlar bu uygulamalarında Peygamberimizin ictihada teşvik ve cesaretlendirmelerinden güç almışlardır. Zira Allah Resûlü böyle bir çabayı, yanılma payı bile olsa, onaylamış ve şöyle buyurmuştur: "Hâkim, hüküm verirken ictihad eder (gücü nispetinde çaba sarf eder) de sonunda isabetli karar verirse, iki sevap kazanır. Eğer ictihad eder de sonunda hata ederse, bir sevap kazanır."³¹

Gerekli bilgi ve yönetime sahip olan, aynı zamanda bilgi ahlâkına riayet eden kişilerin görüş ortaya koymaları, hüküm vermeleri, ulaştıkları sonuçlara göre değil, taşıdıkları niyet ve sarf ettikleri çabaya göre değer kazanır. "Bu Kur'an, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."³² buyuran Rabbimiz, pek çok âyette kullarını, düşünüp ibret almak ve hidayete ermek için akıllarını kullanmaya davet etmektedir. Sık sık "...akletmez misiniz?"³³ uyarısıyla kullarının akıllarını işlevsel hâle getirmelerini istemekte, düşünmeyenleri ise, "...Onlar sağırdılar, dilsizdirler, kördürler; zira akıllarını kullanmazlar."³⁴ şeklinde eleştirmektedir.

Aklını kullanan, bilgi üreten ve hüküm veren kişinin ahlâkî bir sorumluluğu olduğu kadar, muhataplarının yani kendisinden hüküm vermesini isteyenlerin de sadece hakikatin ortaya çıkması gibi samimi bir niyet taşımaları gerekir. Bu anlamda her iki tarafın da ahlâkî yükümlülükleri vardır. Peygamberimiz konumu gereği insanlar arasında hakemlik yaparken ahlâkî sorumluluğun en güzel örneklerini sergilemiştir. Aralarında hüküm verdiği insanları da aynı hassasiyeti göstermeleri konusunda uyarmıştır: "Ben ancak bir insanım. Siz bana bazı davalarla geliyorsunuz. Belki biriniz delilini diğerinden daha güzel ifade eder ve ben ondan duyduğuma göre (onun lehine) hüküm veririm. Bu şekilde kime (yanlışlıkla) kardeşinin hakkından bir şey vermişsem, asla onu almasın. Zira böyle bir durumda ona ben ancak bir ateş parçası vermiş olurum."³⁵

Hüküm verirken ya da bir görüş beyan ederken muhatapın algı düzeyinin dikkate alınması önemlidir. Sorulan soruya muhatapın anlayacağı şekilde ve üslûpta cevap verilmesi, sadece doğrunun iletilmesi amacıyla hareket edilmesi gerekir. Sevgili Peygamberimiz, kimi zaman kendisine bir meselenin hükmünü soran kişiye, bir yönüyle sorusuna benzeyen ve aslında cevabını bildiği başka bir soru sorar, yani soruya soru ile karşılık vererek her iki meselenin benzerliğini muhatapına keşfettirir, sonra da "O hâlde her iki meselenin hükmü de aynıdır." derdi. Bu şekilde muhataplarının akıllarını kullanmalarını sağlayıp, meseleleri kıyas ettirirdi. Bir gün Hz. Ömer, heyecanla yanına gelerek "Yâ Resûlallah! Ben büyük bir hata işledim, oruçluymken

hanımıımı öptüm.” demişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Söyle bakalım oruçluyken ağzını su ile çalkalarsan ne olur?” diye sordu. Hz. Ömer: “Bunun bir zararı olmaz.” deyince de “O hâlde bu üzüntü niye?” buyurdu.³⁶

Bu durum yalnız bir olayla sınırlı değildi: Has’am kabilesinden bir adam Peygamberimize gelip babasına haccın farz olduğunu, ancak onun bineğe binip hacca gidemeyecek kadar yaşlandığını, kendisinin babasının yerine hac yapıp yapamayacağını sormuştu. Bunun üzerine Allah Resûlü, “Babanın bir borcu olsa öder miydin?” diye sordu. Adam “Evet” deyince, Resûlullah, “Öyleyse babanın yerine sen hac yap.” demişti.³⁷ Böylece kişinin babasının yerine haccetmesi ile babasının borcunu vekâleten ödemesini kıyas etmiş, aralarındaki benzerlikten dolayı aynı hükmü vermiş, sonuç olarak her ikisinin de doğru olduğunu söylemişti.

Bir gün de Damdam b. Katâde isimli³⁸ siyahî olmayan bir bedevî Peygamberimize gelip “Yâ Resûlallah! Benim siyah tenli bir çocuğum oldu (karımdan şüpheleniyorum)” dedi. Resûlullah onun endişesini gidermek için kıyas yoluyla aklını kullanmasını sağlamak amacıyla şöyle bir soru yöneltti: “Senin develerin var mı?” Bedevî, “Evet var.” deyince, “O develerin renkleri nasıl?” diye ekledi. Bedevî, “Kızıl” diye cevap verdi. Resûlullah, “Bunların içinde beyazı siyaha çalan boz deve de var mı?” diye sormaya devam ettiğinde, bedevî “Evet var.” diye cevapladı. Bunun üzerine Resûlullah, “O boz renk nereden oldu?” diye sorarak adamın düşünmesini istedi. Bedevî, “Belki soyunun bir damarı çekmiştir!” dedi. Resûlullah da, “Senin bu oğlun da belki eski bir soy köküne çekmiştir!” buyurdu.³⁹

Allah Resûlü’nün vefatından sonra hem zamanın ilerlemesi, hem de fetihler sonucunda yeni kültür çevreleri ile iletişime geçilmesi, daha önce örneği görülmeeyen birtakım yeni şartları ortaya çıkarmıştır. Bu dönemlerde Hz. Peygamber’in eğitiminden geçen sahâbîler ve onların ardından gelen Müslüman nesiller yeni problemlere onun arzusu ve ilkeleri çerçevesinde re’leriyle yani şahsî görüş ve düşünceleriyle ictihadda bulunarak çözümler üretmişlerdir. Ne var ki, zaman içerisinde ‘re’y’ üzerinde tartışmalar ortaya çıkmıştır. Sınırlı naslardan durmadan yenilenen hayatın problemlerine çözümler üretecek olan aklî faaliyete karşı olumsuz yaklaşımlar sergilenmiştir. Hevâsına göre ve keyfî konuşma ile Kur’an ve Sünnet’in temel ilke ve prensiplerinden sapmadan yeni problemlere cevap bulma çabası, çoğu kez birbirinden ayırt edilememiş ve ‘re’y’ yani aklın işletilmesi kötülenir olmuştur.

Düşüncenin sınırlanmasının ve aklî faaliyetlerin kısıtlanmasının zaman içerisinde Müslümanlara maliyetinin ağır olduğu inkâr edilemez. Tarihî süreçte zaman zaman yeni bilginin üretimi neredeyse durmuş, var olan bilgilerin doğruluğu ve uygulanabilirliği özgür tenkit yöntemiyle sorgulanamamıştır. Bu durum bir taraftan bilgi mirasını reddeden köksüz yorumları, diğer taraftan geleneksel malumata teslim olmuş, onu verimli bir şekilde işleyip zenginleştirmekten, değişen hayat şartlarına karşı ikna edici cevaplar üretmekte kaynak olarak kullanmaktan uzak, tekrarlayıcı faaliyetleri doğurmuştur.

Oysa “fıkıh, ictihad, kıyas, re’y ve fetva” gibi kavramlar ilk günden itibaren Müslümanlara ışık tutacak niteliktedir. Fetva; akıl, gönül ve vicdan işidir. vâbisa b. Ma’bed el-Esedî ile Allah Resûlü arasında geçen bir diyalog, fetvanın, yöntem ve sonuçları bakımından teknik bir süreç olmanın ötesinde, doğrudan kalbi ilgilendiren, Allah’a yönelişi besleyen ve dinî yaşantıyı düzenleyen bir faaliyet olduğuna işaret etmektedir. vâbisa, hicretin dokuzuncu yılında kavminden on kişilik bir heyetle gelip Müslüman olmuştu.⁴⁰ Pek çok hadis rivayet etmiş olan bu yufka yürekli, gözü yaşlı sahâbî,⁴¹ Allah Resûlü ile aralarında geçen şu konuşmayı bizlere aktarmaktadır: Resûlullah (sav), “İyilik ve kötülüğü(n ne olduğunu) sormaya mı geldin?” dedi. (Ben de), “Evet” dedim. Hz. Peygamber, parmaklarını birleştirip göğsüne vurarak üç defa, “Kendine danış, kalbine danış ey Vâbisa!” buyurdu (ve devam etti): “İyilik, gönlü huzura kavuşturan ve içe sinen şeydir. Kötülük ise insanlar sana fetva verseler (onaylasalar) bile, gönlü(nü) huzursuz eden ve iç(in) de bir kuşku bırakan şeydir.”⁴²

Gerçek şu ki, göz yanılma da, kulak duymasa da, vicdan ve kalp hakikati yalanlayamaz. Bir şeyin doğruluğundan ancak kalbin duyuları onaylaması hâlinde bahsedilebilir.⁴³ Özü itibariyle iyiliğe yatkın olan fıtrat, kötülüğü reddeder. İnsan, yaratılışı itibariyle iyiliği ve kötülüğü tanıyıp ayırt etme kabiliyetine sahiptir.⁴⁴

Peygamberimizin, iyiliğin ve kötülüğün ne olduğunu soran vâbisa’ya, “Kendine danış, kalbinden fetva iste!” buyurması, aslında kişinin içinde duran hakikati görmezlikten gelip, her zaman yanılma payı olan maddî delil ve göstergelere dayanarak ulaşılan hükümlere sığınmaması gerektiğini salık vermektedir. Yinelemek anlamlı olacaktır: “İyilik, gönlü huzura kavuşturan ve içe sinen şeydir. Kötülük ise insanlar sana fetva verseler (onaylasalar) bile, gönlü(nü) huzursuz eden ve iç(in)de bir kuşku bırakan şeydir.”

Kaynak notları

1 T3790 Tirmizî, Menâkıb, 32.

2 B4999 Buhârî, Fedâilü'l- Kur’ân, 8.

3 ST3/585 İbn Sa’d, Tabakât, III, 585.

4 B3038 Buhârî, Cihâd, 164.

5 M123 Müslim, İmân, 31; B1395 Buhârî, Zekât, 1.

6 ST2/347 İbn Sa’d, Tabakât, II/347.

7 T1327 Tirmizî, Ahkâm, 3; D3592 Ebû Dâvûd, Kadâ’ (Akdiye), 11; HM22451 İbn Hanbel, v, 242.

8 T2645 Tirmizî, İlim, 1; B71 Buhârî, İlim, 13; M4956 Müslim, İmâre, 175.

9 HM6546 İbn Hanbel, II, 166.

- 10 M6709 Müslim, Birr, 160; vM2/547 vâkıdî, Meğâzî, II, 547.
- 11 T2684 Tirmizî, İlim, 19.
- 12 HM22038 İbn Hanbel, v, 194.
- 13 M2009 Müslim, Cum'a, 47.
- 14 DM357 Dârimî, Mukaddime, 32.
- 15 T2681 Tirmizî, İlim, 19; İM222 İbn Mâce, Sünnnet, 17.
- 16 DM518 Dârimî, Mukaddime, 43.
- 17 DM236 Dârimî, Mukaddime, 24.
- 18 D3660 Ebû Dâvûd, İlim, 10; T2656 Tirmizî, İlim, 7.
- 19 D3658 Ebû Dâvûd, İlim, 9.
- 20 D336 Ebû Dâvûd, Tahâret, 125.
- 21 EÜ3/345, İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe, III, 346.
- 22 B100 Buhârî, İlim, 34.
- 23 M7067 Müslim, Sıfâtü'l- münâfıkîn, 40.
- 24 D3586 Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 7.
- 25 DK4392 Dârekutnî, Sünen, IV, 206.
- 26 D3573 Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 2.
- 27 D3657 Ebû Dâvûd, İlim, 8; İM53 İbn Mâce, Sünnnet, 8.
- 28 DM159 Dârimî, Mukaddime, 20.
- 29 DM166 Dârimî, Mukaddime, 20.
- 30 N5399 Nesâî, Âdâbü'l- kudât, 11.
- 31 M4487 Müslim, Akdiye, 15.
- 32 Sâd, 38/29.
- 33 Bakara, 2/44; Hûd, 11/51; Enbiyâ, 21/10, 67; Mü'minûn, 23/80; Kasas, 28/60.
- 34 Bakara, 2/171.
- 35 B7169 Buhârî, Ahkâm, 20.

36 D2385 Ebû Dâvûd, Sıyâm, 33; DM1757 Dârimî, Savm, 21.

37 N2639, N2641 Nesâî, Menâsikü'l-hac, 11.

38 Hİ3/493 İbn Hacer, İsâbe, III, 493.

39 B5305 Buhârî, Talâk, 26; ŞİS144 Süyûtî, Şerhu Süneni İbn Mâce, s. 144.

40 TK30/392 Mizzî, Tehzîbü'l- kemâl, XXX, 392.

41 EÜ2/586 İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe, II, 586.

42 DM2561 Dârimî, Büyû', 2.

43 Necm, 53/11.

44 Şems, 91/8.

Kaynak: Diyanet İşleri Başkanlığı, Hadislerle İslâm, 1. Cilt, s. 425-438